

Marian Dziewoński

ZMIANY CZYNNIKÓW ROZWOJOWYCH
I ICH WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE STRUKTURY
PRZESTRZENNEJ GÓRNOŚLĄSKIEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

Wstęp

Przebadanie rozwoju pojedynczego miasta pod kątem zmiany czynników rozwojowych nie przedstawia szczególnych trudności. Analiza historyczno-statystyczna pozwala bowiem z dość dużą dokładnością wyróżnić charakterystyczne okresy, w których wybija się rola jednego ze znanych czynników. Przy bardziej rozwiniętych formach osadniczych lub przy dużej ich złożoności odpowiedź jednoznaczna jest trudna, ale konieczna dla prawidłowego określenia przewidywanych zmian. Do takich skomplikowanych układów osadniczych możemy zaliczyć konurbacje przemysłowe. Wśród nich Zespół Miast i Osiedli Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego stanowi szczególnie przykład ze względu na swoją skalę, rozwinięte formy układu i wyjątkowy stopień komplikacji struktury funkcjonalnej i przestrzennej. Ządzie więc potrzeba wydobyć, zdefiniować i hierarchizacji nowych czynników rozwoju poza wymienionymi przez T. Tołwińskiego i K. Dziewońskiego. Są one bowiem narzędziem właściwej polityki lokalizacyjnej i kształtowania systemu osadniczego konurbacji.

Charakterystyka istniejącej struktury przestrzennej konurbacji Górnośląskiej

Obszar objęty analizą został zawężony do strefy ścisłego zainwestowania miejskiego w granicach 32 miast i osiedli zamieszkałych przez około 1800 tys. mieszkańców, mimo że powinien być rozpatrywany w znacznie szerszych granicach, łącznie z zachodnią częścią województwa krakowskiego, zwłaszcza z miastami Jaworzniem i Szczakową. Materiał analityczny

ny zgromadzony dla wymienionych miast i osiedli GOP pozwala na wysunięcie też zawartych w artykule w sposób bardziej trafny, niż można by to osiągnąć w stosunku do całej konurbacji górnośląskiej.

Przemysł

Na obszarze Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego przemysł stanowi jeden z najistotniejszych czynników rozwojowych, wywierających wpływ na strukturę przestrzenną konurbacji zarówno dzięki poważnemu udziałowi w zainwestowaniu terenu (10% - 8297 ha) zatrudnieniu (450 000 osób), jak też poprzez stopień wielokierunkowego oddziaływania na otoczenie. Dotychczasowy rozwój przemysłu i osadnictwa konurbacji doprowadził do wielu konfliktów, wywołujących nieprawidłowe jej funkcjonowanie, obniżenie warunków życia ludności, zmniejszenie wartości i odporności środowiska przyrodniczego. Wpłynął on również ujemnie na krajobraz. W procesie dalszego, chociaż ograniczonego rozwoju konurbacji konflikty te pogłębiły się przez przemieszanie terenów przemysłowych z terenami rozwijającego się żywiłowo mieszkalnictwa.

Przy analizie rozmieszczenia terenów przemysłowych, ich struktury i oddziaływania można wyodrębnić poszczególne okresy historyczne oraz wyróżniające się elementy stabilne i zmienne. Cechą charakterystyczną, która się uwidacznia, jest bezplanowy rozwój, a także dominacja czynnika przemysłu i koniunktury gospodarczej.

Historyczny proces rozwoju przestrzennego sieci osadniczej GOP

Górnośląski Okręg Przemysłowy powstał w procesie rozwoju gospodarczego, który odegrał decydującą rolę w kształtowaniu krajobrazu i sieci osadniczej tego terenu. Omawiany obszar, obejmujący 32 miasta i osiedla, dzielony był ponadto w różnych okresach historycznych granicami państwowymi, co wpłynęło również w widoczny sposób na jego zróżnicowanie przestrzenne i gospodarcze.

W ciągu ostatnich 150 lat obserwujemy szybki i potęgujący się proces scalania miast GOP w zakresie gospodarczym i funkcjonalnym, administracyjnym, przestrzennym i społecznym. Najbardziej widoczne zmiany zaszły w ostatnim 26-leciu.

Z danych zawartych w [3] wynika, że pomimo istnienia granic państwowych dzielących terytorium GOP przed 1918 i 1939 rokiem, można mówić o proporcjonalnym rozwoju miast. Przyczyną tego zjawiska jest jednolita baza surowcowa, podstawa rozwoju gospodarczego całego rejonu. Rzeczywiście dogodne warunki rozwoju GOP zaistniały dopiero po 1945 roku, gdy cały okręg znalazł się w granicach jednego państwa, a nawet jednego województwa. W tym czasie zarówno ważne zadania produkcyjne, jak i związane z odbudową kraju zadania powierzono przemysłowi górnośląskiemu. Sprzyjało to dalszemu rozwojowi zespołu miast GOP, a pośrednio ich scalaniu. Ten przybierający na sile proces uwidocznił się między innymi w łączeniu administracyjnym niektórych miejscowości.

Analiza sieci osiedleńczej wykazuje, że ponad 70% ludności skupia się w 7 dużych miastach, o liczbie mieszkańców przekraczającej 100 tys. Ludność 7 średnich miast (ponad 40 tys. mieszkańców) stanowi 19%, a reszta, czyli około 11% zamieszkuje miasta małe i osiedla od 2133 mieszkańców (Łagisza) do 24000 (Radzionków).

Warunki historyczno-polityczne oraz gospodarcze sprawiły, że układ sieci osadniczej w GOP nie stanowi jednorodnego systemu urbanistycznego. Widoczne jest wyraźne zróżnicowanie stopnia urbanizacji poszczególnych rejonów.

Jak wynika z tablicy (tablica 1) najwięcej ludności zamieszkuje w dużych miastach rejonu zachodniego, a następnie kolejno centralnego, północnego i wschodniego. Po uwzględnieniu łącznego procentu ludności zamieszkałej w miastach dużych i średnich, okazuje się, że rejon centralny wysuwa się na pierwsze miejsce (100%), nieznacznie wyprzedzając rejon zachodni (97%). Rejon wschodni posiada najbardziej rozdrobnioną sieć osiedleńczą. To schematyczne ujęcie stopnia urbanizacji zostało potwierdzone szeregiem analiz przeprowadzonych w różnych przedziałach urbanistycznych, a zwłaszcza w usługach.

Tablica 1

Rejonizacja zamieszkania ludności

Rejon	% ludności zamieszkałej w miastach		Miasta duże
	dużych	średnich	
Zachodni	97	-	Gliwice, Zabrze, Ruda Śląska
Północny	68	12	Bytom
Centralny	74	26	Chorzów, Katowice
Wschodni	39	30	Sosnowiec
Ogółem GOP	70	19	

Zródło: Plan generalny GOP 1963.

Skoncentrowanie 32 miast i osiedli na około 800 km², ich powiązania funkcjonalne i gospodarcze, a częstokroć i przestrzenne, zmuszają do traktowania zespołu jako jednego organizmu wielkomiejskiego. W wyniku postulatów zawartych w planach z lat 1953 i 1954 konurbacja gopowska powiększyła się jeszcze bardziej poprzez budowę w nieznaczącej odległości nowych miast: Pyskowice, Gołonoga, Nowych Tychów. Powiększyła się także skala i strefa wzajemnych ciężarów oraz wpływów. Żadne z miast GOP nie może już obecnie zaspokajać własnych potrzeb i problemu tego nie będzie można rozwiązać w ramach istniejących granic administracyjnych, również w przyszłości. Przeprowadzone studia dotyczące dojazdów do pracy, szkół i usług ponadmiejskich wyznaczyły na terenie GOP rejony funkcjonalno-przestrzenne komunikacji. Rejony te spełniałyby rolę zespołów miejskich z jednym ośrodkiem dyspozycyjnym, stanowiącym centrum krystalizacji osadniczej.

Do XIX wieku sieć osadnicza GOP nie uległa poważniejszym zmianom. Istniała sieć miast ukształtowana w średniowieczu na bazie kilku czynników występujących niemal powszechnie w innych regionach jak: położenie i warunki naturalne, uwarunkowania polityczne, obronność (Będzin) produkcja rolna, handel, rzemiosło, przemysł górniczy (okręgi: tarnogórski, bytomski).

Czynniki gospodarcze i polityczne

Bogactwa naturalne, zwłaszcza węgiel zalegający na prawie całym analizowanym obszarze, zdecydowały o żywiłkowym rozwoju regionu, który datuje się od okresu po wojnach napoleońskich.

Okres kapitalizmu monopolistycznego 1871-1913 wiąże się z administracją polityczną Niemiec i jej rozwojem gospodarczym. W latach pierwszej wojny światowej nastąpiła wzmocniona rozbudowa przemysłu zbrojeniowego.

Lata międzywojenne, mimo podziału terytorialnego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego granicami państwowymi Polski i Niemiec, należy zaliczyć do tego samego okresu. Zachwiania gospodarcze pogłębiały jeszcze zróżnicowania przestrzenne na tym obszarze, przemysł był jednak nadal głównym czynnikiem rozwoju.

Z punktu widzenia rozwoju sieci osadniczej cały ten okres cechuje żywiłkowość rozwoju przestrzennego i podporządkowanie go dominacji czynników gospodarczych, kierowanych interesem przemysłu, ciągle zmieniającego się i rozbudowującego nowe działy produkcji. Sieć miast została całkowicie przekształcona. Następuje przemieszczenie stref funkcjonalnych i zachwianie logiki układu. Zagęszczająca się sieć zakładów przemysłowych komplikuje infrastrukturę techniczną. W kolejnych okresach historycznych ukształtowała się struktura obecnej sieci osadniczej.

CZYNNIKI POLITYCZNE I PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO BYŁY WYRAŹNIE ZDOMINOWANE CZYNNIKIEM GOSPODARCZYM, ZE SZKODĄ DLA OBU Z NICH

Potencjał przemysłu Górnośląskiego Okręgu został po drugiej wojnie światowej wykorzystany do odbudowy kraju, w związku z czym poczynione zostały pewne inwestycje utrwalające wadliwą strukturę z poprzednich okresów, a przemysł umocnił swoją dominującą pozycję. Czynnikiem przemysłowy, zwłaszcza związany z bazą surowcową, był również podstawą pierwszego planu regionalnego z lat 1953-1956.

Koncepcja deglomeracji mieszkalnictwa i przemysłu uzupełniającego poza nieckę węglową, wymagała poważnych nakładów finansowych, a monokultura przemysłu GOP została dość wcześnie zakwestionowana jako anachroniczna i niebezpieczna dla perspektywnego rozwoju regionu. Deglome-

racja mieszkalnictwa przez budowę miast satelitarnych, a właściwie sypialnianych, wykazała wiele nowych trudności, między innymi brak przemysłów lekkiego i usługowego, w których można by zatrudniać kobiety, i czynników miastotwórczych. Także trudności komunikacyjne w całym okręgu, a w szczególności nowych miast: Pyskowic, Nowych Tychów, Gołonoga, wymagały uruchomienia poważnych nakładów na rozbudowę nowych linii i przebudowę węzła komunikacyjnego GOP. Osłabiło to w znacznym stopniu tezę deglomeracji i stało się punktem wyjściowym do postawienia nowej koncepcji rozwoju przestrzennego, a zwłaszcza nowej koncepcji systemu osadniczego (2).

Czynnik komunikacji

Zwiększenie potencjałów: gospodarczego i demograficznego stworzyło nowe problemy, w tym także dla komunikacji. W ten sposób czynnik komunikacji wybił się jako równorzędny element rozwoju konurbacji, a obecnie przeradza się w dominujący czynnik krystalizacji systemu osadniczego.

Studia prowadzone nad układem sieci komunikacyjnej w GOP, zarówno drogowej, jak i kolejowej, wykazały, że komunikacyjny "krzyż" rozciągający się od Gliwic do Gołonoga i od Tarnowskich Gór do Nowych Tychów wyznacza dwa silnie rozwijające się pasma osadnicze. Skrzyżowanie tych pasm na odcinku od Chorzowa do Katowic wyznacza kulminację osadniczą konurbacji w formie centralnego zespołu miejskiego, który w 1960 liczył 575 400 mieszkańców, do roku 1980 osiągnie liczbę 770 000, a w okresie perspektywicznym przypuszczalnie 1 mln mieszkańców. Równie silnie tendencje rozwojowe wykazują miasta położone na głównych trasach komunikacyjnych "krzyża", a w szczególności ich centra usługowe.

Wielkość potoków pasażerskich dawno przekroczyła racjonalną pojemność istniejących środków przewozowych, a generalna przebudowa węzła górnośląskiego staje się oczywistą koniecznością. Nowe linie szybkich środków lokomocji przyczynią się nie tylko do usprawnienia ruchu, ale także staną się głównymi OSIAMI KRYSZALIZACJI I CZYNNIKAMI PRZEBRAŻENIA ORAZ SCALANIA SYSTEMU OSADNICZEGO KONURBACJI. MOŻNA WIEC STWIER-

DZIC, ŻE KOMUNIKACJA BYŁA, JEST I BĘDZIE JEDNYM Z CZOŁOWYCH CZYNNIKÓW ROZWOJOWYCH KONURBACJI ŚLĄSKO-KRAKOWSKIEJ.

Czynnik obsługi ludności

Mimo, że struktura zatrudnienia w GOP wykazuje ciągle przewagę przemysłu w gospodarce okręgu, występują już zjawiska świadczące o roli usług jako czynnika dynamizującego rozwój pewnych ośrodków.

Przede wszystkim na uwagę zasługują usługi, których zasięg wykracza poza miasto, powiat a nawet województwo. Należą do nich placówki naukowo-badawcze, szkoły średnie i specjalne, kliniki i przychodnie specjalistyczne, administracja polityczna i gospodarcza oraz pewne usługi z zakresu kultury i sztuki czy gospodarki komunalnej. Dużą rolę w kształtowaniu ośrodków odgrywają wyspecjalizowane centra handlowe. Istniejące znane zjawisko tworzenia się mniejszych lub większych rynków (obszarów) handlowych. Ich zasięg oddziaływania jest wprost proporcjonalny do stopnia nasycenia i specjalizacji handlu oraz dostępności ośrodka i atrakcyjności towarzyszących usług, a w szczególności z zakresu kultury, sztuki i gastronomii.

Przeprowadzane w Oddziale Instytutu Urbanistyki i Architektury w Katowicach badania pozwoliły uchwycić tendencje dojazdu do usług, wykazując atrakcyjność pewnych centrów usługowych.

Także badania nad centrami niektórych miast GOP oraz opracowane "Studium struktury przestrzennej GOP" wykazały wyraźne zróżnicowanie aktywności i atrakcyjności poszczególnych miast, a szczególnie ich centrów. Wyróżniono 7 miast aktywnych, pozostałe natomiast cechuje słaba aktywność lub jej brak. Analiza była prowadzona w jednostkach wyodrębnionych przestrzennie, bez uwzględnienia granic administracyjnych. Elementem odniesienia był średni dla GOP wskaźnik wyposażenia w usługi. Szczególną uwagę poświęcono usługom wyższego rzędu.

Żadne z miast Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego nie pełni wyłącznie funkcji usługowej. Przemysł dominuje w Zabrze i w Sosnowcu, Bytomiu, Będzinie, zaś usługi w Katowicach i Gliwicach. Mimo braku wykrytej funkcji usługowej i nieprawidłowości rozmieszczenia prze-

strzennego obiektów usługowych, można postawić tezę, że te dwa miasta rozwijają się dynamicznie dzięki działalności USŁUG WYŻSZEGO RZĘDU ICH KONCENTRACJI I SPECJALIZACJI ORAZ ŁATWEJ DOSTĘPNOŚCI (6).

Czynnik atrakcyjności miasta

O wyborze miejsca zamieszkania ludności decyduje w poważnym stopniu atrakcyjność miasta, mimo istniejących w tym zakresie znacznych ograniczeń.

Określenie stopnia atrakcyjności miasta można uzyskać metodą punktacji za pomocą wymienionych niżej kryteriów, hierarchizując poszczególne czynniki przypisaniem im zróżnicowanej ilości punktów.

Do czynników podlegających kwantyfikacji należą:

- 1) znaczne zróżnicowanie zatrudnienia,
- 2) dynamika budownictwa mieszkaniowego, w szczególności spółdzielczego,
- 3) stopień wyposażenia i tendencje rozwoju usług wyższego rzędu,
- 4) sprawna, częstotliwa i zróżnicowana komunikacja (stopień obsługi komunikacyjnej),
- 5) korzystne warunki klimatyczno-zdrowotne,
- 6) stopień wyposażenia miasta w infrastrukturę techniczną.

Do czynników niewymiernych, lecz bardzo ważnych należy zaliczyć:

- 7) walory estetyczne miasta,
- 8) walory środowiska społecznego,
- 9) wysoki standard zaspokojenia potrzeb, ze szczególnym uwzględnieniem mieszkalnictwa,
- 10) odrębność wyrazu przestrzennego miasta, charakterystykę fizjonomiczną,
- 11) aurę psychiczną miasta,
- 12) tradycję historyczno-kulturową.

Podobny wynik osiągnie się metodą sondażu opinii społecznej, ale w takim przypadku można uzyskać tylko stopień przybliżenia, na jaki pozwalała metoda reprezentacji.

Człowiek odczuwa miasto poprzez zbiór elementów architektonicznych, urbanistycznych, przyrodniczych za pośrednictwem dzieł sztuk plastycznych. Za bardzo atrakcyjne uchodzą miasta, które dysponują zespołami historycznymi, charakterystycznymi dziełami architektoniczno-urbanistycznymi dostarczającymi wrażeń estetycznych i wizualnych mieszkańcom.

Oto kilka naszkicowanych problemów, ze styku wielu dyscyplin nauki, które wymagają podjęcia badań nad nimi w celu lepszego poznania mechaniki i praw rozwoju miast i zachowań jego mieszkańców. System osadniczy miast konurbacji kryje wiele nieznanych dotąd praw, pozwalających tworzyć elastyczne układy "zdemokratyzowanej urbanistyki" (6).

Stosując wymienione prawa do istniejącego systemu osadniczego GOP, stwierdza się zbieżność wyników przeprowadzonej analizy czynnikowej z tendencjami rozwojowymi poszczególnych miast. Wypracowanie możliwie poprawnych metod pozwoli na skuteczne sterowanie przyszłym rozwojem układu osadniczego konurbacji górnośląskiej. Sumując rozważania nad rolą czynników miastotwórczych w poszczególnych okresach rozwoju historycznego, należy stwierdzić, że:

- czynniki działające na rozwój miast historycznych sprzyjały harmonijnemu ich wzrostowi,
- przemysł zniszczył logikę układu osadniczego i wprowadził chaos przestrzenny i funkcjonalny oraz ograniczył rolę innych twórczych czynników,
- komunikacja, która zawsze odgrywała doniosłą rolę rozwojową, wysuwa się jako czynnik krystalizacji pasm osiedleńczych,
- sektor trzeci (usługi) i sektor czwarty (nauka), a zwłaszcza usługi wyższego rzędu stają się najważniejszym czynnikiem dynamizującym miasto, podnoszącym ich rangę i stanowić będą w przyszłości główny czynnik rozwoju,
- czynnik atrakcyjności stanowi nowy element wpływający na rozwój miast i system osadniczy, Jest także siłą kształtującą nowe społeczności miejskie,
- wykrycie praw rządzących rozwojem miast pozwoli na poprawne sterowanie przebudową systemu osadniczego Górnośląskiej konurbacji i usunie-

cie błędów okresów poprzednich, szczególnie w odniesieniu do rozwoju i budowy centrów dyspozycyjnych miast.

Analiza struktury przestrzennej i funkcjonalnej oraz kierunkowe możliwości rozwoju, obliczane na około 3,5 mln. mieszkańców, pozwalają zarysować kilka wariantów modeli przyszłego systemu osadniczego Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego.

1. W pierwszym wariantcie miasta i osiedla mogą się rozwijać proporcjonalnie do swoich lokalnych potrzeb i możliwości oraz praw awansu, w wyniku czego powstanie amorficzny układ zlewających się jednostek mieszkaniowych i przemysłu. Taką możliwość należy wykluczyć jako sprzeczną z gospodarką planową.

2. Wariant drugi: miasta mogą wykształcić konurbację wielocentryczną, z kilkoma ośrodkami równorzędnymi obsługującymi większe lub mniejsze zespoły miejskie na zasadzie równomiernego rozłożenia funkcji.

3. Innym modelem może być układ zaproponowany w rozwiązaniu planu perspektywicznego z 1962 roku polegający na wykształceniu czterech zespołów miejskich, obsługiwanych przez centra wyspecjalizowanych usług, przy czym zespół katowicki spełniałby rolę nadrzędną jako ośrodek dyspozycyjny całego zespołu.

4. Może wreszcie przykształcić się układ wielopasmowy, oparty na "krzyżu" lub "ruszcie" komunikacji szybkiej, o ziarnistym układzie jednostek osadniczych, hierarchizowany usługami różnych szczebli, z jednym dominującym ośrodkiem centralnym w rejonie Katowic.

Ten model mógłby się przekształcić w układ "aglomeracji wtórnej", monocentrycznej opartej na wyspecjalizowanych funkcjach poszczególnych obszarów. Przeobrażenia te odbywałyby się na zasadzie przewagi zatrudnienia w "sektorze trzecim" - usługowym, przy daleko idącej zmianie struktury gałęziowej, przestrzennej i technologicznej przemysłu. W takim modelu rola zrehabilitowanego środowiska przyrodniczego uzyskałaby odpowiednią rangę rzeczywistości, a nie pobożnych życzeń czy też ha-seł. Zielony "ruszt" przetykający system osadniczy połączyłby "Leśny Pas Ochronny GOP" z ośrodkami mieszkaniowymi. Szybka komunikacja, tradycyjna i niekonwencjonalna, stałaby się ważnym czynnikiem krystaliza-

cji, rozwoju i prawidłowego funkcjonowania Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego.

LITERATURA

1. Długoborski E., Brożek A. - Regionalne Badania Naukowe. Opole 1969r.
2. Dziewoński M. - Plan zagospodarowania przestrzennego zespołu miast osiedli GOP. Informator Wydz. U i A Katowice Nr 17 1963/64.
3. Dziewoński M. - Struktura przestrzenna Górnośląskiej konurbacji i kierunki jej rozwoju. Śląski Instytut Naukowy. Biuletyn 82 1967 r.
4. Dziewoński M. - Układy kształtowania przestrzennego i formy budownictwa rekreacyjnego na terenach zniszczonych przez górnictwo. Przegład Budowlany 7-8 1971 w druku.
5. Madurowicz K. - Stan istniejący i procesy zachodzące w obszarach centralnych miast dużych konurbacji Śląsko-Krakowskiej. Materiały IUA Oddział Katowice 1970 r. - maszynopis.
6. Słomka E. - Analiza i wnioski ze studium struktury usług GOP. Materiały IUA Oddział Katowice 1970 r. - maszynopis.

THE CHANGES OF EVOLUTIONARY FACTORS AND THEIR INFLUENCE IN FORMING A SPATIAL STRUCTURE GOP

S u m m a r y

The conurbation of Upper Silesia developed in elemental way at a period of 150 years, mainly under influence of the factors of industry and communication.

That the first has destroyed the logic of historical spacial development as a result of that stand up inefficient colonial system desire today factors which will also prejudice the development of cities (towns).

They are services particularly of superior rank and factors of attraction of town studied (investigated) according to various criterion rational and subjective.

ИЗМЕНЕНИЯ ЭВОЛЮЦИОННЫХ ФАКТОРОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ ГОИ

Резюме

Конурбация Верхней Силезии в последствие 150 лет подвергалась стихийному развитию.

Происходило это главным образом благодаря таким факторам, как процесс индустриализации и коммуникационная сеть.

Этот первый фактор разрушил ход исторического развития, в следствии чего создавалась неисправно действующая населенная система. Статья излагает роль какую исполняют главные факторы по решению развития городов. Главным образом об этом развитии решать будут: обслуживание населения повысшего уровня и факторы аттракционности города изучаемые по разным критериям, так измеримым как и субъективным.